

HUNYADI JÁNOS TÖRÖK HADJÁRATAI.

(Második közlemény.)

A Hunyadi János származását és főbb török hadjáratait elbeszélő részek forráskritikai méltatása.

Azt a rövid értesítést szándékozom jelen dolgozatomban kritika tárgyává tenni, melyben Chalk. egy szép mondát beszél el Hunyadi János fiatal koráról, azután pedig a nagy hős hat híres török-ellenes küzdelmének: a Mezid bég és Sehabeddin hadain nyert győzelmének, a hosszú-, várnai- és rigómezei hadjáratnak, valamint Nándorfehérvár 1456-iki dicsőséges felszabadításának az előadását. Könnyebb kritizálás szempontjából a Mezid-bég vereségéről szóló előadás bírálata megelőzi a Hunyadi-ról szóló mondátét.

a) *Mezid bég beütése Erdélybe.*

Hunyadi első híres, nagyobb győzelméről Mezid bég felett tud Chalk., de csak keveset; ez a hadjárat is általában a kor sok tisztázatlan eseménye közé tartozik. Böven csak a magyar források írnak róla, a törökök, mint vereségeiket legtöbbször, épen csak hogy megemlítik.

Chalk. előadásának bírálatánál támaszkodhatunk 1. a magyar kútfőkre, Thuróczira és Bonfiniusra,¹ illetve csak az elsőre, mert Bonfinius az ő elbeszélését írta át szokásos terjengőssége szerint;² 2. a török források közül a «Tevárikh»-ra és Szeádeddin értesítésére.³

¹ Thuróczai i. m. 249. l.; Bonfinius i. m. 457. l.

² L. Helmár 29. l.

³ Tevárikh 18. l.; Szeádeddin 132. l.; Leunclavius «Historiæ» 509., 555. l. «Annales» 37. l.; Engel «Geschichte von Ungarn» III. 52. l. Mezid betörésénél idézi Dukast, de tévesen, az a hely (206. l.) Murad 1438-iki beütésére vonatkozik.

Ha ezeket a forrásokat összehasonlítjuk, előadásukat nemcsak különbözőnek, hanem sok tekintetben ellentétesnek fogjuk találni s Chalk.-é sok tekintetben különbözik valamennyiüktől. Szerinte ¹ Murad, a mint karamán-hadjáratából visszaérkezett, Mezetet, Európa béglerbégjét (*Μεζέτην τὸν τῆς Ευρώπης αὐτῶ ἀρχαγγέλων*) Erdély (*Ἡαιονοδακία*) pusztítására küldte. Ez az európai sereggel, azábokkal és szipahikkal átkelt a Dunán s Erdély metropolisát, Szebent (*τὸ Σιβνίον*) fogta ostrom alá. itt ütve tábort. Azonban ostrom közben, ágyúgolyótól találva elesett a török vezér s mikor serege sietve át akart takarodni a Dunán, az összegyülekezett erdélyiek még tartományukban érték az ellenséget, sokat megöltek közülök, a többit a Dunáig üldözték.

Ezzel szemben egészen másként adja elő a történetek Thuróczi. Szerinte az elbizakodott törökök egy vajdájuk, Mezetth bég vezetése alatt, «per terram transalpinam» betörnek Erdélybe. Hunyadi, ki kevéssel előbb jött ide, képtelen seregét elég gyorsan összeszedni s Gyulafehérváron gondolkozik a teendőik felől. Mikor az ellenség pusztítását látja, nem tudja tartóztatni magát s a város püspökével kitörnek; Szent-Imrénél lesbe csalják őket, a püspök is elesik, Hunyadi pedig kénytelen menekülni. Mezetth bég most elbizakodva gondtalanul pusztít Erdélyben, azonban János vajda közben azon részek egész katonaságát összeszedve követi az ellenséget. Felhasználva kémei híradását, hogy a bég csak az ő életére tör, Kemény Simonnal fegyverzetet cserél, ennek önfeláldozása árán fényes győzelmet arat, a futók között megölik magát Mezetth béget és fiát is.

Világosan látszik a két elbeszélés tartalmából is, hogy teljesen különböző felfogásokkal, egymásnak ellenmondó verziókkal állunk szemben. Nemesak a két előadás közötti közvetett vagy közvetlen kölcsönhatás van kizárva, hanem még az is, hogy Chalk. esetleg magyaroktól hallott volna erről a hadjáratról. Más nyugati nemzet írójánál nem találjuk nyomát a hadjáratnak.

A török írók ismét más változatot nyújtanak. Szeád-eddin nem tud arról, hogy Erdélybe is beütött Mezid bég, szerinte

¹ 253. l.

csak Oláhország pusztítására küldi őt Murad s mikor itt első győzelme után serege rabolni van, maga a dözsölésnek adja magát, a magyar segélycsapatok s az oláh vajda tönkre verik seregét, őt magát is megölik. A «Tevárikh» szerint Murad szultán Mezid béget rablóportyázásra küldte. Ez pedig Oláhországon keresztül Magyarországra ment, de nem lévén szerencséje, vereséget szenvedett. Míg tehát Szeád-eddin elbeszélése egyenesen ellenmond több tekintetben a Chalk.-ének (Oláhországban történik a vereség, az oláh vajda segélyével stb.), a «Tevárikh» értesítése nagyon semmitmondó. Valami rokonvonás azonban mégis van Chalk. és a török kútfők között, melyet nagyon árulónak tartok: egyikük sem tudja, hogy Hunyadi verte meg Mezidet. Ez határozottan török forrásra valló vonása irónk elbeszélésének, de magában véve kevés és bizonytalan jel. Így bonczolnunk kell Chalk. elbeszélését s az esetleges valószínű vagy téves elemek után kutatunk.

Minden forrás megállapítja magát a tényt, hogy Mezid el-esett s seregét szétverték. Ez kétségtelen. Chalk. elbeszélésében azonban rögtön feltűnik, hogy szerinte Mezid Európa *σπαρτηγός*-a vagyis Rumili béglerbége volt. Ezt az állítását semmi más forrás sem erősíti meg; Thuróczi «vajdá»-ja nem mond semmit. Innen van a török vezér személyére nézve a nagy bizonytalanság: Hammer szerint¹ a szultán főistállómestere volt, ki már negyven évvel előbb szerepet játszott. Jorga viszont,² valamivel több valószínűséggel, viddini bégnek teszi meg. Ha tényleg béglerbég lett volna Mezid s birodalmi sereggel tört volna be, sokkal nagyobb port vert volna fel a hadjárata, többet irtak volna róla a török és a görög írók. Mert, hogy Phrantzes nem tud róla semmit, az ő hiányos értesültsége folytán nem feltűnő. Ámde Dukas minden nagyobb hadjáratról ír, ő elég pontos történetíró; ha erről mégis hallgat. azt annak tudhatjuk be, hogy csak végvidéki csatározással van dolgunk.³ Csak a felhevült

¹ «Geschichte des osmanischen Reiches.» Pest, 1827. I. 450. l. Neszire támaszkodva mondja ezt.

² «Geschichte des osmanischen Reiches.» Gotha, 1908. I. 425.

³ Ezen a véleményen legkevesebbet sem változtat a raguzaiak azon 1441 szept. 17. kelt levele, melyben tudatják Ulászló kir.-al, hogy a szul-

képzelet tehetette 80,000-re a betörő oszmánok számát, bár rengeteg haszontalan népet vittek a törökök magukkal, hogy többnek nézzék őket.¹ Bajosan volt tehát Meziđ béglerbég, ebben téved Chalk. Megjegyzem, hogy a török forrásokban egyszerűen csak bégnek van nevezve a vezér, csak Nesri mondja emir-i-akhornak.²

Nagyon hiányos értesülésre vall az is, hogy Chalk. szerint a török sereg csak Szebenig jutott el. Így írónk nem tud semmit a szent-imrei csatáról és Hunyadi előbbi vereségéről, a mi nagyon megfontolandó s török forrásra utal, mert a török források sem tudnak H. részvételéről és a «Tevárikh» nem tud a törökök előbbi győzelméről! Az egyetlen ütközetnek Chalk. szerint Szeben körül kellett történnie s az valószínű is, hogy itt volt a döntő ütközet. A török sereg győzelme után pusztítva kifelé vonult s valószínűleg míg az egyik rész rabolni volt, a másik a foglyokat őrizte s a gazdag szász metropolist ostromolta. Így érthető Thuróczinak azon, Chalk.-nek egészen megfelelő kijelentése, hogy János vajda embereit «nagy sietséggel összegyűjtötte, majd bosszúvágytól égve kivonult, követte az ellenséget.» Ha Szent-Imrénél ütnek a törökök táborát s onnan pusztítják a vidéket mint Benkő, sőt Huber gondolta,³ nem kell követni őket Hunyadinak lassan felkészült hadaival. A mellett, hogy a döntő csata Szeben közelében, sőt ostroma közben történt, pozitive is igazolja Schæseus költeménye.⁴

tán birodalmának népeit a jövő év márczius havára fegyverbe szólította Magyarország ellen. (Gelicich—Thallóczy: «Raguza és Magyarország összeköttetései oklevéltára. Budapest, 1887. 437. l.) A törököknek csaknem minden évben voltak hadjárataik s a félelem túlságosan nagyított és valószínűvé tett minden kőszá hírt.

¹ V. ö. Takáts Sándor «A török-magyar lesvetés módja.» Századok, 1912. 731. l.; de Palatio is (Dr. Antoni Prochaska: «List Andrzeja de Palatio . . .» Lwów, 1882. 28 l.)

² Thúrynál i. m. 56. l.

³ «Transsylvania.» 179. l.; «Geschichte Österreichs» III. 34. és «Die Kriege Zwischen Ungarn u. den Türken (1440—3.)» Archiv f. österreichische Geschichtsquellen LXVIII. 159—207., 171. l.

⁴ L. Teleki J. «Hunyadiak kora Magyarországon.» Pest, 1852. I. 286.

«Mezethis Turci vires contemsit et arma,
Obsidione olim graviter vexata, fugamque
Auxilio Hunyadis moliri compulit hostes . . .»

A legújabb magyar történetírás¹ már igazat is adott Chalk.-nek annyiban, hogy Szebennél pusztult el Mezid. Úgy látszik a kis győzelem emlékét, melyről nem is tudták, hogy Hunyadit verték meg benne, elfelejtette a törököknél maga a szebeni katasztrófa s úgy az egykorú «Tevárikh»-ban, mint Chalk.-nál csak ezen utóbbi vereség emléke maradt fenn. Az sincs kizárva, hogy török verzió az, mely szerint ágyúgolyó ölte meg Mezidet s csak vezető nélkül maradt seregét verték meg a magyarok.

Mindeddig azt bizonyítottam, hogy Chalk. merithette török forrásból elbeszélését s ezt a gondolatot erősíti az a tény is, hogy, mint látni fogjuk, a legközelebbi hadjáratok megírásánál határozottan török források után dolgozott. Azonban erre a hadjáratra esetleg használhatott fel más, élőszóbeli értesülést is, még pedig egy szebeni szászét, kivel mint fogollyal, vagy követtel érintkezhetett később. Így is nagyon jól meg tudjuk magyarázni előadásának sajátságait: miért nyomul annyira előtérbe Szeben ostroma, miért esik el ágyúgolyó által találva Mezid s természetes, hogy írónk tudósítója hallgatott Hunyadiról. Amellett feltűnő, hogy Szeben említésekor Chalk. igen helyesen és ügyesen ír Erdélyről, kiemeli a városok önkormányzatát s külön említi Szeben jelentőségét. Kétségtől lehetősé feltevés ez a szász részről nyert értesülés, de határozottan nem lehet ennek a javára döntenünk.

Végeredményben annyit mondhatunk, hogy a többi források szűkszavúsága, vagy teljes hallgatása folytán az előadás eredetét nem lehet bizonyosan meghatározni. Egyes vonásai török értesülésre vallanak s ennek az egész elbeszélés sem mond ellent. Hogy vannak Chalk. értesítésében egyes valószínűtlen s hiányos képzetre valló elemek, azt forrásai elégtelenségének, esetleg hamis értesülésnek tudhatjuk be.

b) *Hunyadi János ifjúsága.*

Magáról Hunyadi János életéről nem sokat tudott Chalkondyles. Annyit mond csak róla,² hogy nem silány családból

¹ Fraknoi a «Milleniumi tört.» IV. 26.

² 256 - 8. 1.

származott s Hunyadról, Erdély egyik városából felkerekedve a szerbek fejedelméhez ment. A fejedelem parancsára egyszer addig üzött egy farkast, míg el nem fogta s meg nem ölte. «Azt is mondják, hogy mielőtt a triballok (szerbek) hégemonjához jött, Evrenoszfi Alinál szolgált és lovászi teendőket végzett.» Azonban ezt nem akarja elhinni. A szerb fejedelemtől a magyarokhoz ment, ott zsoldot kapott s a németek elleni háborúban annyira kitüntette magát serénységével, hogy megtették Erdély vajdájának. Mint ilyen szalasztotta meg aztán Sabatin eunuchot s ezzel nemcsak a Zsigmond kora óta folytonosan ismétlődő becsapásoknak vetette végét, hanem sűrűn átsapva a Dunán félelmesek is lettek a magyarok a törökök előtt.

Az egész elbeszélést könnyen részeire bonthatjuk, habár itt is több értesülést olvasztott egybe Chalkondyles. Az egész magvát egy magyar értesülés alkotja; ebből meritette Chalk. azt az adatát, hogy Hunyadi Erdélyben, Hunyadon született s ennek tudhatjuk be, hogy nem említi azt az általános verziót, a mely szerint a hős oláh származású lett volna.¹ Hasonlóképen magyar forrásból értesülhetett Hunyadinak a csehek és a németek ellen vívott harczeitől is.

Ezekhez a vázlatos adatokhoz azután hozzákapcsol egy szép mondát arról, hogy hogyan fogta el Hunyadi a farkast a szerb fejedelem parancsára. Az előadás olyan élénk, hogy szinte balladai menetet vehetünk észre benne: a fejedelem hivatja az ifjú hőst es megparancsolja neki, hogy fogja el a vadat. Azután, mintha pár strófán keresztül le lenne írva az üldözés; a farkas átússza a folyót, az ifjú nem tágít a nyomából, nagy sokára eléri és megöli. Mikor a vad bőrét odaviszi a fejedelemnek és egyszerű szavakkal felajánlja neki, az előadás eléri a tetőpontját, olyan élénk lesz, hogy Chalkondyles szószerint idézi a hős szavait: «ó despota, megtörtént, a mit parancsoltál, meg is

¹ Nem tartom ezt az állításomat valószínűtlennek, habár Thuróczy szerint is (242. l.) «Erat tunc in regno miles magnanimus, nobili et claro Transalpinæ gentis de gremio natus . . .» és Bonfiniusnál (448. l.) «Joh. Hun. . . Valacho patre . . . natus . . .» mert Chalkondyles értesüléseit valószínűleg egyszerű foglyoktól nyerhette, a kik a hőst színmagyarnek tartották, nem tudták, hogy családja oláh eredetű volt.

öltem a farkast, itt is van a bőre, hogy felhasználád, a mire szükséges.» Az úr természetesen nagy jövőt jósol neki s gazdagon megjutalmazza.

Az egész elbeszélés olyan drámai erejű és annyira tele van jellegzetes pszichológiai momentumokkal, hogy lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy talán valami népballada volt a forrása és nem véletlen az, hogy miután Arany kiérezte előadásából a költőiséget, gyönyörű műballada lett a népköltészet régi termékéből.

Mindez azonban csak feltevés! Tény az, hogy egy minden történeti mag nélkül való mondával állunk szemben, mely a legnagyobb valószínűség szerint szerb eredetű. Hunyadi alakja sokat foglalkoztatta a délszláv népköltészetet s van adatunk arra, hogy egy másik szerb monda egyenesen szerb eredetűnek teszi meg a hőst, egy Zsigmond királynál látogatóban levő szerb fejedelem és egy szép udvari dáma fiának s szerb segítséggel vívatja legnehezebb küzdelmeit.¹ A mi mondánk szerényebb, szerinte csak pályafutását kezdi Szerbiában a nagy törökverő. Görög költői alakú mondát, melyből merített volna írónk, a jelen esetben nem tudok feltételezni; nem a tárgy természeténél fogva, hiszen keletkeztek idegen nemzetiségű hősköri versek a görögöknél,² hanem mivel minden görög elemet nélkülöz Chalkondyles előadása. Sokkal valószínűbb, hogy a szerb mondát is török közvetítéssel ismerte meg, hiszen a szerb elemek mellett találunk törököket is, melyek szerint Hunyadi az oszmánok egyik legnagyobb akkori hőségénél, Evrenoszí Alinál is szolgált volna. A mellett Chalkondyles befejező mondatát, hogy milyen fontos volt Hunyadinak Sehabeddin felett kivívott győzelme, igen gyanúsak találom, egyrészt, mert ezt az egész hadjáratot török források után mondja el, nagyon közeli a szomszédság, másrészt, mert a török krónikák is Sehabeddinnel kapcsolatban említik először Hunyadi nevét. Ha ez utóbbi ese-

¹ V. ö. Románecz Mihály: «A Szibinyáni-románeczkör a szerb népköltészetben.» A pancsovai áll. főgimn. értesítője az 1889/90. tanévről. 3. 24. l.; Chassin «Jean de Hunyad.» Paris, 1859. 228. l.

² Pl. Mihály vajdáról. L. É. Legrand: «Bibliothèque grecque vulgaire. Paris, 1887. II. 183—230.

ményt török forrásból merítette írónk, legalább is valószínűnek látszik, hogy török forrás után adja elő a vele szorosán összekapcsolt másik elbeszélést is Hunyadi fiatalságáról.

Bizonyos, hogy Hunyadi lovászi szolgálata Alinál ép olyan kevésbé történeti tény, mint az, hogy a hős a szerb király parancsára elfogta a farkast s az egész inkább poetikai szempontból értékes elbeszélés csak még jobban bizonyítja több más monda mellett, hogy a nagy törökverő alakja már életében foglalkoztatta a népek fantáziáját s hogy Chalkondyles sokszor igen különböző elemekből, töredékekből megpróbált rekonstruálni egy teljes képet.

Sehabeddin béglerbég betörése.

Már előbb jeleztem, hogy Chalk. nagyon fontosnak tartja Sehabeddin vereségét, sőt a török-magyar harcok általa ismert fázisában egyenesen korszakos jelentőségűnek. Ennek a felfogásnak van is valami alapja¹ s kétségtelen, hogy Hunyadi ezen nagy győzelme egyenesen szülője volt a törökök elleni támadó fellépés eszméjének. Annál feltűnőbb, hogy forrásaink erre a hadjáratra vonatkozólag sem beszélnek kimerítőbben, mint a Meزيدére, kivéve a török kütföket; ezek részletesebben tárgyalják Sehabeddin szerencsétlen esetét, bizonyoságául annak, hogy a hadjárat nagy és fontos, a vereségük emlékezetes volt. Sok tekintetben azonban szerencsésebbek vagyunk, mint az előbbi hadjárat bírálatánál, mert nem kerül nagy fáradságunkba összhangzásba hozni a kütföket.

Chalkondyles előadása szerint² a szultán fájlalja Meزيد halálát s maga készül Magyarország ellen hadakozni. Sabatines eunuch azonban, egy tapasztalt harczos, ráveszi, hogy reá bizza seregét és Erdély elpusztítását. Így hát ez a szultán seregével és 4000 janicsárral átkel a Dunán s egész seregével Erdély felé

¹ V. ö. Dlugoss XII. k. 771. l. szerint igen fontos, hogy Ulászló nem köti meg akkor a lealázó békét a törökkel, hanem a friss győzelmek hatása alatt támadólag léphet fel.

² 254—6. l.

tart. Már néhány napig vonul a magyarok tartományán keresztül; Hunyadi azonban, az erdélyi kormányzó, seregével nyomon követi a hegyeken. Sabatines, nem törődve azzal, hogy idegen földön van, szétküldi szípáhijait a vidék pusztítására s maga csak kevés emberrel marad a táborban. A mint ezt Jangos (= Jankó, Hunyadi török neve) észreveszi, megrohánja az elhagyott tábornot. Hiába próbál Sabatines védekezni, menekülnie kell a Duna felé, Jangos pedig a tábornot elfoglalva a foglyokkal visszatérő törököket törbe csalja s így elpusztítja az ellenséges sereg nagy részét.

Minden egyéb forráscsoporttal való összevetés nélkül, hasonlítsuk össze Chalkondyles elbeszélését a török kútfőkkel, rögtön látni fogjuk az értesülés azonosságát.

Chalkondyles értesítésével egyezően a török kútfők is azt állítják,¹ hogy Kule Sahin kérte magának a fővezérséget. Ugyan úgy adják a török hadsereg összeállítását, nevezetesen ők is említik külön a janicsárokat s végül a «Tevárikh», irónknak megfelelőleg, szintén az akindzszik elkalandozásában látja a vereség okát. Ez utóbbi egyezés legjobban rámutat a török forrásra, a mennyiben minden más kútfő értesítésével ellentétben áll.

Ebből az összevetésből világosan kitűnik, hogy Chalkondyles elbeszélésének főbb pontjait oszmán tárikkhokból merítette; kérdés csak az marad, hogy ezen többféle, egymásnak fontos esetekben ellentmondó török kútfőket magukat használta-e, vagy valami még régebbi ugyancsak török feljegyzést s hogy hogyan tudjuk Chalkondyles előadásának elütő elemeit török kútfőkből levezetni.

A török tudósításokat különféleségük daczára sem nehéz összhangzásba hozni. Tulajdonképen a «Tevárikh» és Nesri elbeszélése akkor mutatnak nagyobb elhajlást egymástól, mikor mindketten mást-mást tesznek meg a katasztrófa okának: az első az akindszik elkalandozását, az utóbbi a vezér gondatlanságát és gyávaságát. Ez a felfogásbeli különbség azonban megmagyarázható magával a török történetírás fejlődésével, mely

¹ Tevárikh 18. l.; Nesri 56. l.; Szeád-eddin 134. l.

lassankint az igazhívő sereg győzhetetlenségét teszi meg princípiumává s a vereségeket vagy egyszerűen győzelmeknek minősíti, vagy elhallgatja, vagy pedig bűnbakot keres, többnyire a vezérben. Ilyen irány szülte már Nesri elbeszélését is s feltehető, hogy szántszándékkal másította meg értesülését. Így érthető aztán, hogy a hadjárat előadása Chalkondyles és Nesri feldolgozásában egymásnak ellentmondó változatokban jelenik meg, míg a «Tevárikh» egyszerűbb képzettségű, őszintébb szerzője a hiteles tudósításokhoz tartja magát s előadása csakugyan igen közel is áll a bizánczi íróéhoz.

Jóval könnyebb összeegyeztetni Chalkondyles előadását a Szeád-eddinével. Az utóbbi is átveszi ugyan Nesri felfogását a vereség okát tekintve, de feltűnik, hogy ismer más forrásokat is, melyek elkeseredett harczról tudnak. Ő a két változatot összeolvasztja, Kule Sahint megteszi gyávának és nagyszájúnak, mint Nesri, ki megfut ütközet nélkül s a harcot más vitéz bégekkel vívatja. Kétségtelen, hogy a Szeád-eddintől említett más írók munkáiban nem így volt megírva a hadjárat. Sem Nesri, sem Szeád-eddin elbeszélése nem mond ellent annak a feltevésnek, hogy valamilyen az ő felfogásuktól elütő forrás után készültek, melyet azonban nem fogadtak el a maga egészében.

A főbb pontokat tekintve (a vezér neve, serege összeállítása, a vereség oka stb.) Chalkondyles előadása teljesen megegyezik a legrégebb török forrással, a «Tevárikh»-al s írónk vagy innen merítette és még más forrásból kiegészítette előadását, vagy, a mi még valószínűbb, más, egykorú, ennek felfogásával rokon, de bővebb tárikhot használt fel, melyet Szeád-eddin is ismert, de csak részben és elferdítve használt fel.

Ha Nesri és Szeád-eddin elbeszélésénél a sovénizmus-suggallta változtatástól eltekintünk, Chalkondyles előadása teljesen megfelel a török felfogásnak, csak egy tisztázásra szoruló adatot nyújt. Nála «Hunyadi János . . . követte Sabatinest a hegyen . . . Sabatines pedig, már a tartomány belsejében lévén . . .» stb.,¹ vagyis, hogy Hunyadi a hegyeken követte a tartományba (Erdélybe) benyomuló ellenséget. Nesri és Szeád-eddin szerint

¹ i. h.

ugyanis Oláhországban történt volna a vereség. Ez az adat is csak azt bizonyítja, hogy Nesri munkáját már nem ismerte Chalkondyles, mert ő még pontosabban írja körül a «Tevárikh» meghatározását, mely szerint Sehabeddin »Oláhországon keresztül beütött Magyarországra.» Nincs kizárva, hogy az említett két török író is Erdélyt érti Oláhország alatt, mert Szeád-eddin szerint Mezidet is Oláhországban verik meg. Ha ez az eshetőség nem áll fenn, úgy bizonyára Chalkondyles adja elő helyesen az eseményeket, mert mellette szólnak a magyar források is (illetve csak Thuróczy, mert Bonfini a jelen esetben is csak az előbbi elbeszélését bővíti ki),¹ melyek szerint Vaskapunál vívta ki Hunyadi fényes győzelmét magyar földön, a magyar-oláh határhegységben folyt le az ütközet.²

A hosszú hadjárat.

«Ennek egyes részein és egész menetelén egy bizonyos annak tulajdonítható homály uralkodik, hogy az egykorú vagy ehhez közelítő írók az itt történt sok csatázásoknak hol egyikét, hol másikat emelik ki, melyről a többiek hallgatnak . . .», írja Teleki a «Hunyadiak kora»-ban (I. 337. l.). Ez az ítélet szól Chalk.-re is, ki tényleg a források egy részével, csak egyetlen egy csatáról emlékezik meg bővebben.

Írónk elbeszélésének ellenőrzésére most már jóval nagyobb anyag áll rendelkezésünkre, mint az előbbi két esetben, nevezetesen görög író munkájával ellenőrizhetjük az előadását. Az előbbi két hadjáratról nem tud Dukas; a hosszú hadjárat híre

¹ L. Helmár i. m. 29. Thuróczyinál 251. l. Bonfininál 465. l. van az esemény elbeszélése.

² Thuróczyi i. h.: «Quum autem ad locum, qui Waskapu dicitur, extitit ventum . . .» Ha nem is pontos ez a helymeghatározás, valószínű, hogy már a határhegységben győzött valahol Hunyadi s akkor megmagyarázhatjuk az V. László oklevelében levő (St. Kaprinai «Hungaria diplomatica . . .» I. 371.) előforduló «in partibus Transalpinis» kifejezést, melyet Ivanich is használ a Vitéz János leveleihez írott jegyzetében: (Præfatio in epistolas domini Johannis de Zredna. Schwandtner) Scriptorum rerum Hungaricarum II. p. 16.) V. ö. Jorga «Geschichte des rumänischen Volkes.» I. 319.

ellenben mindenfelé elterjedt, mesés részleteket beszéltek róla,¹ a törökök kiűzéséről ábrándoztak a hatása alatt s nem csoda, ha az ő munkájában is nyomot hagyott, ha csak nagyon szegényesen is.² A nyugati források közül a fontosabbak mind bőven írnak a hadjáratról.

1. Legfontosabbak a magyar kútfők: Thuróczi, Bonfini s itt különösen az okleveles anyag, főleg Hunyadinak Ujlakihoz intézett levele.³ Bonfini itt Thuróczin kívül Callimachus munkáját is használta s a mellett maga utal szóbeli közlésre, melynek alapján helyreigazította annak egy helytelen megjegyzését.⁴

2. Nagyon bő és részletes értesítést találunk a lengyel kútfőkben, Dlugoss és Callimachus munkáiban.⁵ Hogy milyen kitünő adatokat dolgoztak ezek fel, arról már szólottunk.

3. Igen fontos forrásul szolgálnak Aeneas Sylvius levelei, ki levelezésben állott a hadjárat több mozgatójával (Juliánnal is) s így magánlevelei révén sokkal tisztább képet nyerhetett az egész hadjáratról, mintha csak a Frigyes kancelláriájához érkezett tudósításokra lett volna utalva.

4. Nemesak Nesri és Szeád-eddin foglalkoznak bővebben a hosszú hadjárattal, hanem a különben olyan szűkszavú «Tevárikh» is kimerítőbb lesz,⁶ sőt alapjában véve többet tud az előbbi kettőnél. Beáll természetesen az a kényszerhelyzet, hogy több török vereséget kell feltételeznünk, mint a mennyiről ezek a források tudósítanak, mert szavahihetőségüket nagyon csökkentti a hadjáratnak rájuk nézve szerencsétlen kimenetele. Bőbeszédűségük csak a vereség eltakarására szolgál s a hadjárat egyes eseményeinek megállapításánál félrevezetnek bennünket.

¹ V. ö. Font. Rer. Austriac. t. 61—62. p. 307. Kelt «Rome die Februarii anno 1444.» Nemesak Szófia bevételéről értesültek már, hanem hire járt, hogy a keresztények elfoglalták Adrinápolyt, a törököket Ázsiába szalasztották stb.

² 217. l. e. B.

³ Thuróczi 252. l.; Bonfinius 471. l.; Hunyadi levele Katonánál «Historia critica». 13. 251. l.

⁴ Helmár i. m. 29. l.

⁵ Dlugoss 771. l.; Callimachus 487. l.

⁶ «Tevárikh» 18. l.; Nesri 58. l.; Szeád-eddin 136. l.

Pl. a «Tevárikh» Izladinál győzet a szultánnal. Fontosak ellenben azért, mert a személyeket, neveket fenntartották s összevetve őket a nyugati forrásokkal jelentékenyen hozzájárulnak ez utóbbiak megvilágításához.

Az említett írókon kívül egyes adatok tisztázása végett fordulhatunk Wavrinhoz,¹ Leodrisius Cribellushoz,² Sansovino-;,³ Cambini-;,⁴ Barletiushoz,⁵ a raguzai annalistákhoz,⁶ Beheimhez⁷ stb.

A felsorolt művek közül több sokkal pontosabban adja elő a hosszú hadjárat lefolyását, mint Chalkondyles s azt mondhatjuk, hogy az utóbbi elbeszélésének főfontossága abban áll, hogy határozott világot vet írónk kütfőhasználatára.

Chalkondyles előadása szerint⁸ a görög császár segítséget kér a pápától és a magyar királytól a török ellenében; Ulászlót harcra ösztönzi a földönfutóvá lett Georgios Vulkos (Brankovics György) szerb despota is, a ki nagy összeg pénz talmozott fel egy török-elleni hadjáratra. Azonkívül Hunyadi János (Jangos) is a vállalat mellett van. Nagy sereget gyűjtenek tehát, csatlakozik hozzájuk Drakula oláh vajda is s György despota vezetése mellett az Iszteren átkelve elpusztítják a szultán tartományát, felegetik Sophia városát. Amurat szultán ezek hallatára összegyűjti az egész európai és ázsiai seregét s magasiet Hunyadi elé, hogy megütközzék. A mint meghallja, hogy a magyarok a Basilitza nevű vidéken vannak, sereget küld, hogy azzal őriztesse az ellenséget, hogy értesülhessen ez utóbbiak hollétéről, s hogy a hegyszoros járhatatlanná tétessék. Azután Amurat a hegyszoros felett üt táborn a hegyen és haditanácsot

¹ Idézett számában a «Századok»-nak.

² Leodrisii Cribelli libri duo de expedicione Pii papæ secundi in Turcas. Muratori t. XXIII.

³ Gl'annali Turcheschi di M. Sansovino in Venetia. 1573.

⁴ Commentario de Andrea Cambini Fiorentino della origine de Turchi e imperio della casa Ottomana.

⁵ «De vita, moribus . . . Georgii Castrioti» Argentorati. 1537.

⁶ Monum. Slavorum Meridion. t. 14.

⁷ A Századok idézett száma.

⁸ 307—16. l. e. B.

tart. Ő maga a megütközés mellett van, s tervét nagyon helyesli Khászim pasa rumilii béglerbég is. A tapasztalt Turakhán, thes-saliai bég, jól tudja, hogy összecsapás esetén az európai sereg is, meg az ázsiai is megfutna, s a janicsárság olyan maradna, mint a madár szárnyak nélkül, azt ajánlja, hogy vonuljanak vissza ütközet nélkül, pusztítsanak el mindent maguk megett, s mikor majd a magyarokat élelemhiány fogja szorongatni, könnyen elbánhatnak velük. Még ennél a tervnél is jobbat ajánl az Evrenoszfi Jese: védekezzenek itt, biztos hadállásaikban, s mikor már visszavonulóban lesz az ellenség, akkor csipkedjék lovasságukkal. Az ő tervét fogadják el, mint legbölcsebbet.

A magyarok megpróbálnak áttörni a szoroson, de sikertelenül, s végre is az éhség visszavonulásra kényszeríti őket. A szultán Khászim pasát és Turakhán béget küldi az üldözésükre, s az előbbi Turakhán figyelmeztetése daczára a síkságon üldözi a magyarokat. Itt Hunyadi a béglerbéget törbe esalja, megveri s sok előkelő ember mellett Halil pasa nagyvezér testvérét is elfogja. Turakhán lesz a bűnbak, őt börtönzik be Tochatban.

Eddig tart Chalkondyles elbeszélése s első pillanatra különös, ellentétes vonásokat veszünk észre rajta. Míg ugyanis nagyon hiányos, elégtelen értesülésre mutat az a körülmény, hogy összesen egy (illetve a szorosban vívott harczczal két) ütközetről tud, a szultán tanácskozásának bő leírása az intim részletekig kimerítő forrásra utal. Ámde ezek a beszédek hitelesseg szempontjából nagyon gyanúsak lesznek, ha tekintetbe vesszük rhetorikai kidolgozottságukat, a gondolat folytonos tisztulását, míg végre Jese beszédében legjobb, legcélszerűbb alakban jelenik meg; nagyon gyanús Turakhán költői hasonlata a szárnyatlan madárról, mely ki van szolgáltatva ellenségeinek. Ezeket a beszédeket és előadásának sovány magyát nem vehette egy forrásból, valószínűleg maga szerkesztette őket.¹ Az a tudó-

¹ Darkó Jenő «Adalékok —» 13—14. l. szerint Herodotos mintájára; tényleg van bizonyos fokú hasonlatosság a két helyzet között, Murad és Xerxesé között, a minthogy az ez utóbbi által tartott haditanácsban is Mardonios igen helyesli Xerxes támadó szándékát, míg az okos, tapasztalt Artabanos ellenmond. Herodotos *Historiæ. recognovit C. Hude. Oxonii.* II. l. VII. c. 8—12.

sítása, hogy a görög császár volt az egész hadjárat mozgatója, görög nemzeti érzésből fakad.

Ezeket a kirívó elemeket elhagyva az elbeszélésből, marad magának a hadjáratnak, illetve Kászim pasa vereségének a leírása. Honnan meríthette ezeket Chalkondyles? Ő még 1443-ban legfeljebb csak 13—15 éves gyermek, a Peloponnesoson tartózkodik s hogy itt csak hiányosan értesültek az északon történetekről, azt Phrantzesnek, az ekkor már magas állású peloponnesosi történetírónak a hallgatása legjobban bizonyítja. Kétségkívül írott források után kell tehát kutatnunk. A források összevetésénél kriteriumnak tekintve azt a tényt, hogy Chalkondyles csak egy ütközetről tud, illetve, hogy Izladi előtt nem ír harcokról, mint írónk lehető forrásai, elesnek mindazon tudósítások, melyek több ütközetről, főleg Szófia előttiről is tudnak. Így elesnek:

1. Thuróczi (s általában a magyar értesítések), ki szerint «öt ízben harczolt igen hevesen a vele összeakadó, mindig nagyobb számú ellenséggel», s csak ezután szól a visszavonulás közben történt ütközetről.¹ A magyar köztudat általában hat ütközetről tudott.²

2. Elesnek Aeneas Sylvius, ki már a Morava völgyében vívott ütközetről bőven tudósít, Dlugoss, Callimachus, Bonfinius, kik mind tudnak győzelmes harcokról még Izladi előtt.

Így a fontosabb források közül csak Dukas és a török írók maradnak hátra. Dukas elbeszélése több pontban reális ugyan és hasonlít is Chalkondyleséhez, de van közöttük egy alapkülönbség: az előbbi tud harcokról Izladinál, hogy a magyarok ki akarták erőszakolni az átkelést, de, hogy azután az üldöző törököket törbe csalták és megverték, arról nem.³ Így utóljára vessük össze Chalkondyles előadását a török források elbeszélésével sarkalatos pontjaiban, elhagyva belőle a haditanács leírását s az említett görög elemet. Míg a «Tevárikh»-ot itt egyelőre kevésbé fontosnak tekintem, mivel két nagy ütközetről értesít,

¹ i. h.

² L. Ivanich i. h. «... in quo sex pugnae habitae sunt notabiles.»

³ i. h.

mely mindkettő Turakhán miatt veszett el, addig Szeád-eddin önálló, elsőrangú forrás lesz, mivel saját bevallása szerint több forrást használt fel.¹

A főbb megegyező pontok írónk előadása s a török kútfők között a következők:

A keresztény sereget Brankovics György (Láz-oglu) vezeti a Dunán keresztül Szófia felé.

A «Tevárikh» is tud róla, hogy még Murad megérkezte előtt más török sereg útját állotta Hunyadiéknak.

Úgy Chalkondyles, mint Nesri szerint több napig áll egymással szemben a két sereg ütközet nélkül s hogy a magyarokat végre is a hideg és a szükség kényszerítette visszavonulásra.

Ugyancsak Chalkondylesnek megfelelő Nesri értesítése Kászim pasa üldözéséről, törbecsalattatásáról és Mahmud Cselebi fogságba eséséről.

A «Tevárikh» és Szeád-eddin szintén Turakhánt mondják a vereség okának, illetve ők is tudnak róla, hogy ez nem csatlakozott Kászimhoz.

Ime, világosan látjuk ezek után, hogy írónk, azt mondhatni, teljesen török forrásból szerezte értesüléseit. Forráshasználatára jellemző, hogy elbeszélésében két török típusú előadást egyesít: a «Tevárikh»-ét az Izladi előtt lefolyt ütközetről és Nesriét. Tulajdonképpen az utóbbi előadásához veszi át a «Tevárikh»-ból a személyek neveit. Hogy mennyiben adhatunk neki hitelt, azt nem nehéz eldönteni. Végre is a «Tevárikh» a legrégibb és legmegbízhatóbb török forrás, régibb Nesrinél s jóval kevésbé elfogult, mint emez. Kászim és Turakhán esete tényleg megtörtént, de Izladi előtt, nem üldözés közben, amint Chalkondyles írja, ekkor már Balabán és nem Kászim volt a vezér; a «Tevárikh» hitelesebb. Chalkondyles kevésbé megbízható források után rontotta el az ő előadását, erre az eseményre vonatkozólag semmiesetre sem megbízható elbeszélése.

¹ V. ö. 138. l.: «Ámde az e könyvben előadott tényállás Mevlána Nesri. Ásikpaszáde és más török történetírók szerint van . . .»

A várnai ütközet.

Míg az eddigi események előadását török kútfőkből merítette Chalkondyles, a várnai csata leírásánál olyan verzióval állunk szemben, melyhez hasonlót, illetve a melynek megfelelőt hiába keresünk ismert forrásaink között. Így arra vagyunk utalva, hogy az egyes adatok természetét a többi kútfővel való egybevetés alapján legalább is némi valószínűséggel megállapítsuk.

Forrásokban szerencsére bővelkedünk, a mi a dolog természetéből következik. A várnai csata jelentősége mellett eltörpülnek Hunyadi előbbi hadjáratai. A dicsőséges hosszú hadjárat túlfeszítette a nyugatiak képzeletét, megismétlésétől a törökök kiűzetését várták. Híre járt, hogy a Karamán bég elleni hadjáratban szerencsétlenül járt a szultán, hogy európai birtokaiiban alig hagyott katonaságot,¹ ennél kedvezőbb alkalom tehát sohasem fog kínálkozni a pogányok visszaszorítására Ázsiába.

Mindenfelülről segítséget ígérnek, igaz, hogy aztán nem adják meg² s még az 1444-ik évben megveri Murád a magyar-lengyel-oláh hadakat Várnánál, maga a hősiezen harczoló ifjú király is fejével fizet esküszegéseért. A katasztrófa benyomása alatt keletkezett az ütközet sok leírása, melyek írójuk nemzeti-sége és értesülései szerint olyan sokféle változatot tartottak fenn.

Épen a források nagy számánál fogva szükséges most csoportosítani őket s lehetőleg csak azokat a kútfőket fogjuk majd tekintetbe venni, melyeknek szerzői autopsziára, vagy szemtanú értesítésére támaszkodhattak.

1. Elsőnek veszem a közös kútfőre visszamenő Dlugoss-Callimachus-Bonfinius csoportot; ezek eredeti forrása de Palatio levele.³ De Palatio pápai tizedszedő volt Cseh- és Lengyelország-

¹ L. J. Chmel «Materialen zur österreichischen Geschichte.» Wien, 1837. 113. l. Schreiben des päpstlichen Legaten, Cardinal Julian, an König Friedrich; Datum Budæ, in vigilia apostolorum Petri et Pauli.

² V. ö. Hunyadi kifakadását Eugen pápához írott levelében. Kelt Pesten, 1445 május 11. Schwandtner II. 18.

³ A. Prochaska: «List Andrzejka de Palatio o klesce Varnenskiej.» Lwów, 1882.; Dlugoss l. XII. 780. l.; Callimachus 504. l.; Bonfinius 482. l.

ban s Ulászlót elkísérte erre a hadjáratára, az ütközetben maga a jobb szárnyon volt. Levelét Lajos kardinálishoz intézte, datálása: «Datum Poznanie anno Domini MCCCCXLV, die XVI. mensis maii», tehát még egészen friss emlékezetből írt. Az ő értesítését vette át Dlugoss csaknem szóról-szóra, csak néhány helyen ferdítette el azért, hogy Hunyadi iránt érzett ellenszenvének kifejezést adhasson. Viszont az ő munkájából vett adatokat egészíti ki Callimachus a Sanoktól nyert felvilágosításokkal s elbeszélése igen kevés változtatással átmegy Bonfini munkájába, habár ez utóbbi valami kevés változtatást tesz rajta török értesülései után.¹ Leghitelesebb és legmegbízhatóbb természetesen Palatio értesítése, a mint hogy az egész hadjárat lefolyására egyik legfontosabb forrás.

2. A magyar álláspontot Thuróczi képviseli,² ki törhetetlen híve Hunyadinak.

3. A harmadik csoportba sorozom az Aeneas Sylvius munkájában fenmaradt értesítéseket.³ Megbízhatóságukról és fontosságukról már szólottam, itt csak annyit jegyzek még meg, hogy ítéletét befolyásolja pártállása, miszerint ő V. László igényeit képviseli az Ulászló-pártiakkal szemben.

4. Több egykorú nyugati író tartott fenn egy-egy mozzanatot, pl. Pusculus, Philelphus, stb.⁴

5. Egészen különálló helyet foglal el rendkívül fontos tudósításával Jehan de Wavrin krónikája.⁵ Jehan unokaöccse, Waleran volt azon burgundi hajók parancsnoka, melyeknek a pápai hajóhaddal egyesülve, hivatásuk lett volna megakadályozni Murad átkelését Európába. Kétségkívül nagyon megbízható, pontos leírása a Boszporus védelmének.

6. Szemtanútól, Hans Mägesttől szerezte értesülését Beheim is («Alz mir hans mägest füre gab, der selb war in dem

¹ V. ö. Helmár i. m. 29. l.

² 255. l.

³ Leveleiben több helyen. Op. geogr. 237. l. Comment. 326. l. stb.

⁴ Ubertini Pusculi Brixiensis «Constantinopoleos libri IV.» Mon. Hung. Hist. XXII. I. 95–261. l.; «Epistola Francisci Philelphi ad Carolum VII. regem Francorum.» U. o. 503–552. l.

⁵ Id. helyen.

streite . . . »), megbízhatóságát azonban erősen befolyásolja két körülmény: Mägest 16 évig fogságban volt s csak ezután közölte a csata lefolyását Beheimmel; másodsor, úgy látszik, alacsony rangú katona volt, ki nem tudta követni és megérteni a nagyobb taktikai mozdulatokat.¹

7. A török források² meglepően igazságosan ítélnék a csatáról, de azért csak vigyázva használhatjuk őket, a nyugatiakkal egybevetve. Érdekesekek, de nem megbízhatók a fetlnámék, melyek minden, a szultán dicsőségét kisebbitő dolgot elhallgatnak.

8. Végre rendkívül fontosak egybevetés szempontjából a szokatlanul nagyszámban fenmaradt görög tudósítások, Dukas, Phrantzes, a «*Historia politica Constantinopoleos*» prózai elbeszélései s Hierax és Zotikos verses előadásai.³ Anélkül, hogy bármelyikük előadását közvetlen összefüggésbe hoznám a Chalkondylesével, annyi fontosságot kell nekik tulajdonítani, hogy belőlük egy, a görögöknél általánosan ismert és elterjedt verzió adatait összeállítva s ezeket Chalkondyles elbeszéléséből eliminálva, sokkal könnyebben meghatározhatjuk az elbeszélés többi elemére nézve is az eredet kérdését.

Mindenekelőtt megkísérlem a felsorolt görög források közül az ismeretlenebbek természetét s az esetleges összefüggéseket közöttük megállapítani. Legelőször a «*Historia Constantinopolitana*» előadásának és Hierax logotheta verses elbeszélésének azt mondhatni, teljes azonossága ötlík szemünkbe. A főbb megegyező adatok a következők:

Murad nyugalomba megy Magnesiába s ifjú utóda csak vadászattal és lakomákkal törődik.

¹ L. Századok idézett hely.

² «*Tevárikh*» 21. l.; Nesri 59. l.; Szeád-eddin 139. l.; a fetlnámék 370—71. l.

³ Dukas i. m. 220—222. l.; Phrantzes i. m. 197—200. l.; *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*, recognovit Immanuel Bekkerus. Bonnæ 1849, 11—14. l.; Pecz Vilmos «*Zotikos költeménye a várnai csatáról*», Századok, 1894. 315—337.; *Ἐρᾶνος τοῦ μεγάλου λογοθέτου ἑθνητοῦ* . . . ὑπὸ Φ. Α. Αντ. Μεθινοῦ. Mon. Hung. Hist. vol. XXI. I. p. 351. A várnai csatára vonatkozó részt lefordította Pecz V. «*Századok*», 1894. 409—413. l.

A magyarok ennek hallatára harcra kelnek a pogányok ellen, annál is inkább, mert János görög császár erre ösztönzi őket, sőt Hunyadynak «királyi diszes koszorút» ígér.

Mehemed szultán környezete, a veszedelemtől megijedve, Muradot visszahívja s az öreg szultánt, Chalil pasa felszólítására, maga a görög császár szállíttatja át Európába.

Várnánál a magyarok bátran küzdve szétverik a szultán seregét, Caratzia pasa anatóliai béglerbég is elesik, csak Murad marad helyén a portával.

A magyarok most haditanácsot tartanak arról, hogy hogyan verjék szét a portát s bár Hunyadi kész erre a vállalatra, nehogy a király kockáztassa életét, a bujtogató ifjak tanácsára Ulászló támadja meg a szultánt. Ez utóbbi már el akar futni, de a janicsárok megakadályozzák ebben s egyikük, Chamuzas, levágja a király lovát, a lebukó hőst lefejezik s fejét lándsára tűzik. Erre a magyar sereg szétfut.

A milyen világos és könnyen észlelhető a rokonság a két forrás között, épen olyan nehéz összefüggésük természetének meghatározása. A «Historia . . . Constantinopoleos» szerzőjéről, keletkezési idejéről egyáltalában semmit sem tudunk, Krumbacher épen csak hogy megemlíti irodalomtörténetében.¹ Körülbelül az 1391—1578. évek történetét öleli fel; azonban épen a legutolsó évtizedek annyira vázlatosan, röviden vannak papírra vetve, hogy önkéntelenül is az a gondolat merül fel, hogy nem Theodosius Zygomalas vetette ezeket hozzá, ki a művet Crusiusnak leírta? (1578-ban.) Hiszen épen azt várnók, hogy a legutolsó évek története lesz legbővebben megírva.

Ugvancsak Krumbacher szerint Hierax a XVI. század közepén írta «unalmas költeményét», mely Murtzuphlos és Oszmán történetével kezdődik s Konstantinápoly elfoglaltatásának bő leírásával fejeződik be.² A két mű tehát körülbelül egyidejűleg keletkezett s szerkezetileg is megfelel egymásnak. Nemesak azon részekre áll ez a megegyezés, melyek a mindkét műben tárgyalt korszakról (1391—1453.) szólnak, melyek úgy tárgyilag, mint

¹ «Geschichte der byzantinischen Literatur.» München, 1897. 394. l.

² U. o. 311. l.

tartalmilag teljesen megfelelnek egymásnak, hanem egyáltalában feltűnik a megíratásukban meg-megnyilvánuló hasonló szellem, hasonló vázlatosság. Annyi bizonyos, hogy nagyon közeli összefüggés van a két mű között, az egyik írója ismerte a másik művel, sőt az sincs kizárva, épen egyidejűségük folytán, hogy mindkettő egy író munkája.

A ismert források közül Phrantzes művéhez, az «Annales»-hez állanak legközelebb, mely a latin császárság korától 1477-ig terjed.¹ Épen olyan röviden van előadva ebben is maga az ütközet s épen olyan körülményesen a magyarok haditanácsa és a király eleste. Mindazonáltal szó szerinti megegyezésről szó sincs közöttük.

Paraspondylos Zotikos költeménye a várnai csatáról az esemény egyik legfontosabb forrása, a mivel nem mondottuk egy-szersmind azt is, hogy teljesen megbízható. Első kiadója, Émile Legrand² s utána Pecz Vilmos is, hivatkozva a költő egyes kijelentéseire:

109. sor:

«én . . . tehetségem szerint írom ezt, (mert) a való-ságban láttam . . .»

438—442. sor:

«Én az erdőben voltam, a sűrűben elrejtve és olyan lettem, miként a márvány, kővé kövültem, mintha látnád a tengert a mint felzúdul az erős széltől és duzzadnak a hullámok, úgy láttam a mezőn a duzzadó hullámokat . . .»

szemtanúnak tekintik Zotikost, ki szerintük még valószínűleg 1444-ben megírta költeményét. Ez utóbbi véleményt azonban kétségesnek tartom, mert ugyancsak a költemény úgy szól már Hunyadiról, mint mártirról (hogy Hunyadi Nándorfehérvárnál megsebesült, arról Chalkondyles is tud):

¹ S nem 1476-ig, mint Krumbacher állítja GBL. 308. l.

² A «Collection de monuments pour servir a l'étude de la langue néo-hellénique.» Nouvelle série. Athènes, 1874. II. 51—84. l.; Pecz a «Századok» i. h.

93—95. sor:

«(de) van egy másik, égből származó nagy dicsőség is és isten kezével megkoronázott királyságod és viseled a martyroknak Krisztustól való koronáját..»

igy pedig csak 1456 után keletkezett volna a költemény, a mi lényeges különbséget jelent. Mert ha feltesszük is, hogy szemtanú volt tényleg Zotikos, akkor is csúszhatott már be az időköz folytán az autopsián alapuló részletekbe is pontatlanság és hiány, másrészt azok a részletek, melyek nem tartoznak szorosán a csata leíráshoz, a már kialakult általános görög felfogást tükröztetik vissza.

Kísértjük meg ezek után megállapítani az általánosan ismert görög verzióknak megfelelő elemeket Chalkondyles előadásában.

1. *Chalkondyles* (322₂₀—323₄ és 329₁—330₉ lk.), a görög császár szerepe: jelzi, hogy a Hellespontos el van zárva; mikor már Murad átkelt a tengerszoroson s őt színvallásra kényszeríti, a keresztések mellé áll, de állásfoglalását Chalil pasa, a ki a görögök iránt barátságos érülettel viseltetik, eltitkolja a szultán előtt. — *Zotikos* (v. 146—161.): a magyar király a csatát megelőző haditanácson keserűen kifakad a görög császár ellen, ki maga küldött hozzá gyakori üzeneteket s megígérte, hogy gályái hatalmukban tartják a tengerszorost. De «ugyan... micsoda átjárót őrzött... az ingatag király?» — *Hierax és a Hist. Cn.*: a *Hist. Cn.* (p. 116_{-12.}) és *Hierax* (v. 433—5.) szerint a görög császár egyenesen «τὸ στέμμα τῆς ἐμῆς βασιλείας»-t igéri Hunyadinak, ha megsegíti és aztán (*Hist. Cn.* p. 121_{-14.}; *Hierax* v. 446—50.) maga szállítja át a szultánt Szkutariból Khalil pasa felszólítására.

2. *Chalkondyles* (333_{4-11.} l.) szerint az oláhok, miután Hunyadi legyőzte az ázsiai sereget, fosztogatáshoz és a tevék öldökléséhez láttak. — *Zotikosnál* (v. 390—4.) szintén fosztogatnak az oláhok s szétszóródnak, de csak mikor már Ulászló betört a janicsárok közé.

3. *Chalkondyles* (333_{11-16.} l.) Hunyadi kérleli a királyt, hogy ő ne támadjon az ellenségre, mert, ha baja esnék, köny-

nyen megfut a sereg. — *Dukas* (221₁₃₋₁₄. l.) szintén tudja, hogy Hunyadi iparkodott megakadályozni Ulászló támadását. — *Zotikos* (v. 345—356.). Hasonlóan, mint Chalkondylesnél, Hunyadi kész támadni, csak a király maradjon helyén, mert «Ha meghalok és elveszek, nem nagy kár, csak a te fenséged legyen biztosítva.» — *Phrantzes* (198₁₄—199₄.) hosszú beszédet tartat «Jankó»-val a királyhoz, hogy ha ő (t. i. Hunyadi) elesik, az nem baj, de a király óvja magát, mint a kígyó a fejét. — *Hist. Cn.* (13₄₋₉.) és *Hierax* (v. 467—88.). Ugyancsak Hunyadi vállalkozik a támadásra, a királyt óvni akarja a veszedelemtől.

4. *Chalkondyles* (335₃—336₃. l.). Hunyadi irigyei biztatják a királyt, hogy ne engedje át teljesen a győzelem dicsőségét a hősnek, ne tegye ki magát szégyennek, hiszen a janicsárok úgy sem mérnek megállani előtte; ő, mint király, támadja meg a szultánt. — *Dukas* (221₁₃₋₁₄. l.) «Jankó megtiltotta; de az nem engedelmeskedett . . .» («ὁ δὲ Ἰάκχος ἐχθρῶν αὐτοῦ δὲ οὐκ ἐπέσθη.») — *Zotikos* (v. 358—381.). Egy áruló vádolja a király előtt Hunyadi, hogy minden dicsőséget az akar megszerezni s ennek a beszédétől felizgatva Ulászló kijelenti, hogy ő akar, mint király, a királylyal harcolni. — *Phrantzes* (199₃ 4. l.) csak annyit mond, hogy a király nem fogadta meg Hunyadi tanácsát. — *Hist. Cn.* (13₁₀₋₁₅. l.). A fiatalabbak biztatják az a nélkül is heves királyt, hogy a már kezében levő győzelem dicsőségét ne engedje át másoknak. — *Hierax* (v. 492—501.): az «irigységtől lihegők» ugyanigy biztatják a királyt, hogy ne engedje át másnak a könnyű győzelmet s ne tegye ki magát a gyalázatnak.

5. *Chalkondyles* (336₄₋₅. l.). A király merészen megtámadja a janicsárokat, de egy Theriz nevű szekerczével elvágja a lova lábát s mikor Ulászló lebukik, lefejezi. — *Dukas* (221₁₄₋₁₆. l.). Először a király lovát vágiák le s mikor az összerogy, őt is lefejezik. — *Zotikos* (v. 387—414.). Alig négyszázad magával támad a király a janicsárokra s mikor már menekülni szeretne, Chamuzes elvágja a lova lábát, majd késével a lovast fejezi le. — *Phrantzes* (199₅₋₁₉. l.). A vitézül harcoló király lovának a lábát Chamuzes elvágja odadobott fejszéjével s megöli a lebukó lovagot. — *Hist. Cn.* (13₁₅—14₇.) és *Hierax* (v. 509—17.).

A király mértéktelenül beborozva hatalmas támadást intéz Murad ellen, de Chamuzes elvágja szekerczével a lova lábát, őt magát lefejezi s fejét lándzsára tűzi.

6. *Chalkondyles* (336 p. 20. l.). Murad a király vitéz harczának láttára meg akar futni, de visszatartják. — *Zotikos* (v. 291—310.). Serege összetöretése után futni akar Murad, de egy janicsár halállal fenyegeti, ha elhagyja őket. — *Phrantzes* (1997. 1. l.). A király már egészen a szultán közelébe jut s ez utóbbi meg is akar futamodni, de a janicsárok békót vernek a lova lábára, hogy ne menekülhessen. — *Hist. Cn.* (1320—14.) és *Hierax* (v. 461.) a szultán menekülésre gondol, de a janicsárok visszatartják.

A felsorolt adatok csaknem egyformán megvannak valamennyi görög nyelvű kútfőben s főleg *Zotikos* elbeszélése nagyon hasonlít *Chalkondyles*éhez, ez pedig 1456 körül, állítólag autopsia alapján keletkezett. Ezeket a görög elemeket elhagyva most írónk előadásából, mint a melyek hazájában általánosan ismertek voltak és nem feltételeznek különös értesülést, vizsgáljuk a hátralevő adatok eredetét.

A csataleírás, a király szerepét kivéve, nem görög eredetű s ilyen alakjában nem felel meg a nyugati kútfőknek sem. *Chalkondyles* valószínűleg jó értesülés után írt, de félreértette a helyzetet. Nála a seregek felállítása a következő: a törököknél a centrumot a szultán foglalja el megerősített állásban, a bal szárnyon van a rumilii sereg Karadsa bég vezérlete alatt,¹ így tehát az anatóliaiak a jobb szárnyat foglalják el. A keresztény seregnél a magyarok vannak a jobb szárnyon, az oláhok a balon. Hunyadi most a «phakzé»-val, a «bitaxis»-okkal («ἐχων τὴν φακζήν, τοὺς Βιτάξιδας καλουμένους»),² megtámadja az ana-

¹ 3332—3341.: «... τὸ τῆς Ἐνωπῆς στρατεύμα δ' ἐπὶ εὐώνυμον τοῦ βασιλέως παρετάσσετο μέρος...» stb.

² A. «φακζή» mivoltára nézve helyes Hammer nézete (Osm. Gesch. I. 654.), mely szerint az az olasz «fazione» szóval azonos. Leunclavius a «Pandectes historix Turcicæ, liber singularis»-ben azt vitatja (p. 319.), elég valószínűtlenül, hogy a φακζη a török ghâzi (= hős) szóval lenne azonos. A «Βιτάξιδας» kétségkívül a délszláv vitéz szó elferdítése, mint Leunclavius (u. o.) gondolja s nem a pixidarius = Büchenschützer elferdítése. (H. u. o.)

toliaiakat, a kik jórészt harc nélkül megfutnak. Erre az oláhok rögtön a zsákmányoláshoz látnak, a tevéket öldösik s a nélkül, hogy visszatérnének a harcrendbe, szétszóródnak. Megjegyzendő, hogy mikor kevéssel előbb a szultán megerősített állásáról szól, a tevéket az egymás mellé erősített pajzsok mögé helyezi el a centrumban! Hunyadi most megállásra inti a királyt, azután a rumilii sereget támadja meg, ezzel heves harcot vív, több ízben kölcsönösen a táborig üldözik egymást, míg végre sikerül a keresztényeknek Karadsát megölni s nagy pusztítást vinni végre a törökök között. Ezen harc folyása közben történik Ulászló támadása Murad ellen.

Ez a csataleírás hibás! A csatarendek felállítása is téves. De Palatio szerint, a ki szemtanú volt, az oláhok a jobb szárnyon voltak s nem a balon, viszont a balszárnyon volt öt zászlóalj a vajda és a magyar urak embereiből.¹ Karadsa az összes források bizonyossága szerint nem Rumili, hanem Anatolia béglerbége volt s ha igaz Hammer azon állítása,² hogy minden Európában vívott küzdelemben a rumilii sereg alkotta az oszmán sereg jobbszárnyát, mindkét csatarend felállításában téved írónk. Köhler a várnai ütközetről írott értekezésében a magyar sereg balszárnyának a küzdelménél a következő megjegyzést teszi: «Wir sind auch hier an Chalcocondylas gewiesen»,³ s tényleg úgy ó, mint Teleki,⁴ főleg ez utóbbi figyelmen kívül hagyva Chalkondyles tévedését, azt mondhatni, hogy elmondják a balszárnyra vonatkozólag is a jobbszárnyál már egyszer leírt küzdelmet. Tévedésük a következőképen magyarázható: az összes nyugati források szerint a harc először a magyar sereg jobbszárnyán dühöng teljes elkeseredéssel, a hol az anatóliaiak küzdenek Karadsa vezérlete alatt sokáig vitezül. Chalkondylesnél is először az ázsiai sereggel végez Hunyadi, azután támadja még az európaiat. Ez az utóbbi sereg tényleg az oszmán sereg jobbszárnyán volt, vele tehát a magyar sereg balszárnya állott

¹ De Palatio 29—30. l.

² «Gesch. des osm. Reiches.» Pest, 1827. I. 462—3.

³ L. Köhler «Die Schlachten von Nicopoli u. Warna». Breslau, 1882. 63. l.

⁴ I. m. 439. l.

szemben, látszólag tehát ezen szárny harcáról ir Chalkondyles. Ámde nem vették tekintetbe, hogy Chalkondyles a rumili sereget a balszárnnyra tette tévesen s a küzdelem így velük a magyar sereg szembenálló *jobbszárnnyán* folyt le. Ezt a kiigazítást tekintetbe véve a magyarok balszárnnyának harcáról a «Historiæ»-ben sincs több, mint a többi kútfőben, csakhogy ő először említi a török sereg jobbszárnnyának megverettetését, a hová tévesen az anatóliai-csapatokat helyezi s csak azután ir a balszárnny hősies harcáról.

Van több határozatlan, *leginkább magyar értesülésre utaló elem* is Chalkondyles előadásában. Ilyen feltétlenül Julianus nagy szerepe a hadjárat létrehozásában, a miről egy keleti kútfő sem tud. Magyar forrásra mutat az az értesítése, miszerint a magyarok a hadjárat megindítása előtt kibékültek a csehekkel. Ilyen vonások: az oláhok részvételéről és Brankovics György vonatkozásáról, a magyar sereg útjáról és Várna elfoglalásáról, egy szóval a csata előzményeiről való tudomása. Feltűnik, hogy igen jól van értesülve Murád Boszporuson való átkelésének egyes részleteiről.¹ Hogy honnan tudta meg ezeket, azt nagyon nehéz eldönteni, mert a sok jó értesültségre valló rész mellett vannak pontatlanságok, hiányok is.

Ha a várnai csata előadását boncsoljuk tehát, arra a meg-

¹ Chalkondyles előadása Murád átkeléséről a Boszporuson közel jár az igazsághoz, csak hiányos, a mint Wavrin elbeszélése igazolja. Eddig mindig támadták a «Historiæ» azon adatát, hogy a törökök a Hellespontuson keltek át s érthetetlen módon támadja Kropf is Wavrin előadásához írott kommentárjaiban, bár ez utóbbi szerint is «Minekutánna tehát a török haderejével átkelt volt részint *Gallipolín alól* . . .», vagyis tényleg kelt át török sereg a Hellespontuson is, csakhogy talán a jóval kisebb rész. Másrészt Wavrin a genuaikat teszi meg a baj okozójának, szerinte ezek szállítják át a szultánt a vizen, míg Chalkondyles csak ammit mond, hogy nagy széltől akadályoztatva nem tudták a gályák elzárni a tenger-szorosot. Wavrin azonban árulásról csak a Boszporuson való átkelésnél tud, a hol maga örködött a burgundi gályákkal, a nagy szelet pedig, mely a mozgásban akadályozta őket, szintén említi. Chalkondyles adata tehát megbízható, de nem teljes, az átkelésnek csak egy részét adja vissza. (V. ö. Wavrin 692.; 881. l.) Fraknói V.: «A várnai csata előzményei.» Hadtört. Közl. 1889. 379. l.

győződésre jutunk, hogy nem merítette azt írónk írott forrásból, vagy forrásokból, hanem az akkor Görögországban közönségesen ismert elemekhez hozzácsatolta a keresztényektől nyert értesüléseit. Ezek az értesülések már hiányosak, zavartak, esetleg tévesek is voltak s világos bizonyítékául szolgálnak annak a ténynek, hogy a «Historiæ» előadása jóval az esemény megtörténte után íródott.

Rigómező.

Az 1448-ik évhez jutottunk el a kritika alá vetett események során, Hunyadi János nagy rigómezei vereségéhez. Ez az első magyar vonatkozása hely a «Historiæ»-ban, mely az eseményre nézve nem elsőrangú, hanem egyáltalában a legjobb forrás. Előbbi eseményeket, még ha szemtanútól értesült is, nem tudhatott úgy megérteni, mert azok az időkülönbség folytán már a tudósító emlékezetében is zavarosak lehettek. Ekkoriban ellenben már körülbelül húsz éves ifjú, alkalmas korban van ahhoz, hogy az egykorú eseményekről képet alkosson magában s megértse azokat az adatokat, melyeket később kapcsolt saját képzeteihez.

A rigómezei csata egyike a «Historiæ»-ben legbővebben előadott eseményeknek.¹ Csodálatos, hogy míg egy görög történetíró így fel tudta fogni nagy fontosságát, a nyugati források csak nagyon szűkszavúan tudósítanak róla bennünket, vagy teljesen hallgatnak. Kimerítőnek és megbízhatónak csak Thuróczy elbeszélését tekinthetjük;² Bonfinius nagyrészt tőle kölcsönözte a saját előadását, de vannak abban önálló elemek is, melyekről hallomás útján értesült.³ Míg Dlugoss előadásának értékéből sokat levon az a körülmény, hogy elvakultan ír a gubernator ellen,⁴ a jóval későbbi Sansovino a «Historiæ»-ből meríti nagyrészt adatait.⁵ Legfeltűnőbb az Aenaes Sylvius leveleiben Hunyadi iránt megnyilatkozó ellenszenv, mely annyira a véglete-

¹ 355—73. l.

² 259. l.

³ Bonfinius 494—500. l. L. Helmár i. m. 30. l.

⁴ t. II. 46—47. l.

⁵ 86. l.

kig ragadja, hogy értesítéseit lehetetlen bizalommal használni.¹ Dukas elbeszélése jelentéktelen.² Igen bőven írnak ellenben a hadjáratról a török források, a «Tevárikh», Nesri és Szeád-eddin.³

A következőkben iparkodom kimutatni Chalkondyles előadásáról, hogy szemtanúk elbeszélésén alapszik, a mennyiben összevetem a legjobb forrásokkal s így az ezekben is fellelhető elemek hitelességét bebizonyítva rámutatok a többiek lehetőségére, esetleg valószínűségére.

A nyugati íróknál is fellelhető elemek a következők: 1. György despota figyelmezteti a szultánt, hogy Hunyadi átlépte a Dunát és ellene indúlt. (V. ö. Aen. Sylv. «Opera geogr.» 247. l.: Despotus Serviaë . . . Turcarum ducibus patefecit . . .); Bonfini 494. l.; Cambini 14. l.)

2. Mikor a gubernator Brankovicsot felhívja, hogy vegyen részt a hadjáratban, az, mivel elégtelennek tartja a keresztény sereget és fél a szultán bosszújától, megtagadja a segítséget. (Dlugoss t. II. 46. l.; Thuróczi 259. l.; Bonfini 494. l.)

3. Hogy Hunyadi Skander béggel összeköttetésben állott, arról tud Bonfinius (494. l.).

4. A csata első napján a rumili sereg megy a tűzbe s a nehéz fegyverzetű magyarok elől több ízben visszavonul, de aztán újra támad, úgy, hogy estig eldöntetlenül harcolnak. (Thuróczi [260—1. l.] elbeszélése feltűnően hasonlít Chalkondyleséhez; Dlugoss szerint is [i. h.] az első napon «æquo marte» harcolnak az ellenfelek; Bonfinius [496. l.] nagyrészt Thuróczi után ír.)

5. Éjjel a magyarok haditanácsot tartanak s Taut tanácsára megtámadják a janicsárokat; azok az első meglepetés-szülte zavar után vitézül védekeznek s a magyarok virradatkor kénytelenek eredmény nélkül visszavonulni. (Éjjeli ágyúharcokról tud Thuróczi [261. l.]; Szeád-eddin szerint is [150. l.] éjjel harcolnak.)

¹ I. Katonánál i. m. 13. I. az elbeszélés folyamán több helyen.

² 222. l.

³ «Tevárikh», 23. l.; Nesri 62. l.; Szeád-eddin 146. l.

6. Másnap a pihent ázsiai haddal állanak szemben a magyarok; vitézül harcolnak, de a rumilii béglerbég Turakhán thessáliei béget a hátukba küldi. (Bonfini 497. l. tudja, hogy Hunyadinak másnap pihent csapatokkal kell megküzdenie. A második napi harcról írnak még Thuróczy i. h.; Zredna ep. XXXIX.)

7. Mikor az oláhok árulása után kétségtelen, hogy az ütközet el van veszve, Hunyadi hajnalban eltávozik a táborból rokonaival és a sereg legjobban felszerelt részével azon ürügy alatt, hogy ő majd hátba támadja a janicsárokat, a szekérvárban maradtak szintén támadjanak majd adott jelre. Aztán embereivel a Duna felé menekül. (Dlugossnál i. h. Hunyadi harmadnap délelőtt hagyja el seregét «nem könnyek ontása nélkül», látva, hogy leverték. Bonfinius szerint is 498. l. harmadnap délelőtt menekül el Hunyadi. A magyar hős említett eseléről tud a «Tevárikh» [25. l. és Szeád-eddin 151. l.] is.)

8. A janicsárok, megtudva, hogy Hunyadi a sereg nagy részével eltávozott, megtámadják a kocsiknál maradt vitézeket, kik bátran küzdenek velük egész nap. (Dlugossnál [i. h.] délig harcolnak a kocsiknál az ott hagyott, többnyire lengyel vitézek.)

9. Hunyadi menekülése közben egészen egyedül bolyong. Először egy török elől mocsárba rejtőzik el. Majd két szerbbel Belgrádba akarja vezetetni magát s mikor azok összebeszélnek a megölésére, az egyiket saját kardjával vágja le, a másik elfut. Azután szerb földművesekre akad, azokat megvesztegeti, hogy a despota parancsa ellenére vezessék Belgrádba; ámde egyikük elárulja a tervet, a hőst elfogják s a despota börtönben tartja mindaddig, míg rokonsági összeköttetésre nem lép vele. (Thuróczynál [262. l.] szerb rabló vezeti Hunyadit Szendrőbe Belgrád helyett; Bonfiniusnál is [499. l.] szerb pásztorok vendégelik meg hagymával a menekülő vezért, ép úgy, mint Chalkondylesnél, de aztán elfogják s a despotához viszik. Dlugoss szerint i. h.] törökök fogják el Hunyadit s azok közül öli meg az egyiket saját frameújával.)

A mint a felsorolt adatokból kitünik, a hadjárat nevezetesebb mozzanatainak egy részére nézve Chalkondyles elbeszélése feltűnően megegyezik a legjobb nyugati és keleti kútfők

értésítéssel. A többi adatát, melyek önállóak, csak nála fordulnak elő, csak a valószínűség szempontjából vizsgálhatjuk meg.

A török és a magyar sereg felállításánál ismét az ázsiai sereget teszi meg jobbszárnynak s az európaiat balnak, épen úgy, mint a várnai csatánál. Chalkondyles ezen feltehető tévedése igazán megmagyarázhatatlan, mikor különben olyan jól van értesülve. A magyar sereg jobbszárnyára *Σεκοδύλης*-t (Szőkely), *Ειλόχης*-t¹ (Ujlaki?) és *Μεγαλοσύης*-t(?) teszi, középen van Hunyadi a «vitézek»-kel s az erdélyi sereggel, a balszárnyon Dán vajda a 8000 oláhhallal. Bonfini (497. l.) a centrumba teszi Székelyt a kataphraktorokkal.² Ha tekintetbe vesszük, hogy Chalkondyles sokkal hamarabb értesült a csatáról, még pedig, a mint a vezérek neveinek tudása bizonyítja, magyar embertől s mint az egész pontos csataleírásból kitűnik, szemtanútól, mindenestre neki adunk igazat.

Az ütközet előtt kilovagol a középre Hunyadi egy vitéze s párviadalra hívja ki a törököket. Ezek közül Eliez, Varesataga fia áll ki. Az ellenfelek olyan hevesen csapnak össze, hogy dárdaik összetörnek, a magyar vitéz lovastól elesik, Eliezt az ütés a ló farára tolja, de mivel lova sokkal jobb, nem bukik el s ő is nyeregben marad. A törökök ezt jó előjelenek veszik s a szultán megkérdezi a győztest, hogy kitől tanult ennyi bátorságot; erre az elmond egy vadászaton történt esetet, hol egy nyulat minden erőlködése daczára sem tudott elpusztítani s ettől fogva törhetetlenül hiszi, hogy, míg a végzet arra nem szánta, nem fog elpusztulni. Az esetről egyik kútfő sem tudósít, csak Thuróczy említ valami előleges csatározást. Hogy a nyugati, a magyar források nem említik, azt nem csodálom, volt okuk az elhallgatásra. Annál feltűnőbb, hogy a török forrásokban sincs semmi nyoma sem. Általánosságban tekintve nem lehetetlen, hogy volt egy párviadal a csata előtt, az akkoriban

¹ Ujlakit nem említi Thuróczy a jelenvoltak között, de valószínű, hogy őt gondolta Chalkondyles, mert neve még egyszer előfordul Ἰλόχης alakban (428s.) *Μεγαλοσύης* = Marczali?

² Egy világos bizonyíték arra nézve, hogy Chalkondyles «vitéz»-ek alatt a nehéz lovasságot értette.

szokásban volt; Barletius, Skander bég életírója is megemlékezik egy albán és egy török párbajáról.¹ A mi a szultán és az ifjú beszélgetését illeti, az szerintem csak erősíti Chalkondyles adatának valószínűségét, hiszen ő is úgy hallotta másoktól, mendemonda volt, mikor hozzákerült, akkorra már talán mondai elemekkel felczifrázva, de valami történeti magvának kellett lennie. Ha a beszélgetést már úgy költötték is hozzá a párbaj tényleg megtörténhetett.

Teljességgel lehetetlen biztosat tudnunk arról, hogy a csata első napját követő éjjel akartak-e eltávozni tényleg török lovások? A dolog nem lehetetlen, hiszen első nap eldöntetlenül harczoltak, sőt némileg fölényben maradtak a magyarok, a törökök győzelme épen nem látszott valószínűnek. Ilyen körülmények között esetleg a csak rablás reményében résztvevő akindsik könnyen gondolhattak arra, hogy nem teszik ki magukat az esetleges életveszedelemnek a nagyon is bizonytalan zsákmány miatt.

Most Chalkondyles egyik legérdekesebb különös értesüléséhez jutottunk el. Első nap este a magyarok haditanácsot tartanak, melyen Taut, Szaudsinak fia, I. Murad szultán (!) unokája rábeszéli őket kitünően megszerkesztett, szép beszédben, hogy támadják meg éjjel a janicsárokat. A magyar támadásnak azonban nincs sikere, mert a törökök hőiesen védekeznek. Mint már említettem, az éjjeli harczról tud minden író, de nem említi egy sem Taut nevét, eredetét és itteni szereplését. Ő is egyike azoknak a trónkövetelőknek, kiknek többé-kevésbé tragikus sors jutott osztályrészül s kik az idők folyása alatt romantikus hőökké emelkedtek, megérdemli, hogy egy kicsit foglalkozzunk alakjával.

Egy Daudot említ a nyugati kútfők közül Dlugoss, a kiről többek között ezeket írja: «valahányszor a magyar királyok hadba szállottak a törökök ellen, annyiszor együtt hadakozott a katolikusokkal ő is (t. i. Dávid) törökjeivel, kiket mintegy száműzötteket, magánál tartott . . .»² Feltéve, — ami, mint látni

¹ i. m. XCV. l.

² i. m. t. II. 71. l.

fogjuk, csaknem biztos, — hogy ez a Daud 1448-ban Magyarországon volt, valószínűleg jelen volt a rigómezei csatában. Kérdés azonban, hogy tényleg Szaudsi fia és I. Murad unokája volt-e? Thúry József szerint¹ Szaudsi 1429—30 körül tényleg Magyarországra jött, fia, Daud Cselebi, úgy látszik 1451-ig itt élt, akkor ment Lengyelországon át Törökországba. Szaudsit természetesen ő is I. Murad fiának tekinti. Ezzel az állásponttal szemben azonban legyőzhetetlen nehézségek támadnak. A legújabb történetírás szerint² a szerencsétlen görög és török hercegek 1376 előtt lázadtak még fel atyáik ellen s Szaudsi hamarosan behalt a megvakittatás következményeibe. Ha ez igaz, fiának, akármilyen kicsiny volt is atyja halálakor, 1448-ban már 74—75 évesnek kellett volna lennie s 1451-ben, mikor Dlugoss megemlékezik róla, csaknem 80 évesnek. Ilyen korban bajosan megy már valaki korona után! Dlugoss szerint nem is Szaudsi fia volt Daud, hanem Musztafáé, Murad testvérének fiáé s ez nagyon lehetséges. Érdekes Wavrinnak említett művében tett kijelentése.³ A várnai csata után ugyanis burgundi követség járt Budán (a Wavriné), hol épen országgyűlés volt s többek között kérték őket a magyar urak, hogy midőn Vasque lovag (a gályák egyik parancsnoka) visszatér Konstantinápolyba, kerje meg a görög császárt, hogy engedje Saussy herceget, Murad szultán bátyjának fiát, a trónkövetelőt Magyarországra jönni. Ha feltesszük, hogy Wavrin a trónkövetelő nevét összezavarta annak atyjáéval, ő, a ki szintén trónkövetelő volt, ez a tudósítás összevág Dlugosséval s csaknem bizonyos, hogy a rigómezei Daud atyja, Szaudsi, nem I. Murad fia volt.

Fontos különleges adata még egy van Chalkondylesnek: szerinte az oláhok árulók voltak. Mikor már látták, hogy a magyarok elvesztették az ütközetet, a szultánhoz fordultak s kegyelem fejében hajlandók voltak elárulni a magyarok ügyét. A mikor aztán a magyar seregtől külön váltak, a szultán halomra ölette őket. Ez a körülmény idézi elő nála közvetlenül a

¹ Th. J. «Ki volt a vak török császár?» Századok, 1893. 839—49. l.

² Jorga «Osm. Gesch.» I. 251—2.

³ 887—8. l.

magyarok menekülését. Sem Thuróczi, sem más forrás nem tud a dologról, sőt Bonfini szerint még harmadnap is vitézül harczoltak az oláhok, bár ez az adat Chalkondyles értesítésének nem mond ellent, hiszen ez utóbbi szerint is csak elkeseredett küzdelem után engedték leöletni magukat. Ha valami nem lett volna a dologban, nem hallott volna róla írónk s a többi források hallgatása talán úgy magyarázható meg, hogy az egész árulás titokban történt, csak egyes előkelő beavatottak tudtak róla. Megerősíti a «Historiæ» adatát Hunyadi eljárása hazatérte után, a mikor is az oláh vajdától elvette a cisalpini hűbéreket.¹

A mi végül Chalkondyles tudósításának a többi forrástól elütő részleteit illeti, azok jórészt csak a két sereg számára vonatkoznak; ha ebben téved is, nem róhatjuk fel neki nagy hibául, hiszen ez akkoriban a legmegbízhatóbb írőkkel is megesik.

Mindezek után az a kérdés támad, hogy honnan merítette Chalkondyles adatait. Kétségtelen, hogy szemtanúktól értesült, mindjárt a hely leírása, a taktikai mozdulatok helyes visszaadása emellett dönt. Az értesülés legnagyobb részben török eredetű; ezt bizonyítja a török győzelemmel végződő párviadal kiemelése, ezt bizonyítja az is, hogy tud a csata második napján történt kitünő megkerüléséről Turakhánnak; hogy olyan nagyra teszi a keresztények számát: 47000 lovas és 4000 pattyantyús és gyalogosra. Török szájíz szerint van elbeszélve az oláhok megfélemedése, árulásuk és leölettetésük; Hunyadi menekülését a csatából a török írók is épen úgy adják elő, mint Chalkondyles. Még Taut szerepeltetése sem zárja ki, hogy eredetileg loyális török verzió volt az, mely tudott az oszmán herceg részvételéről a keresztény seregben s olyan nagy szerepet tulajdonított neki. Vannak azonban ezek mellett keresztény forrást feltételező elemek is. Kevéssel későbbi vagy egykorú keresztény elem a magyar sereg felállításának, vezéreik nevének ismerete, valamint Hunyadi és a despota viszonyának a keresztény kútfőkkel megegyező módon való előadása.

Chalkondyles elbeszélése a rigómezei csatáról bő, pontos és

¹ Jorga «Gesch. des rum. Volkes.» Gotha, 1905. 322. l.

megbízható, mert egyrészt szemtanúk értesülésén alapszik, másrészt nyugati és keleti, keresztény és török elemek egybevetése alapján készült.

Nándorfehérvár ostroma. 1456.

Nándorfehérvár felmentésével az agg Hunyadi utolsó diadalát vívta ki a török felett. Chalkondyles, ki kora leghíresebb hősének minden nagyobb török elleni küzdelméről megemlékezik, megírja ezt az utolsót is¹ s a mint előadását előbb, a rigómezei csatára nézve legjobb forrásnak mondottam, ugyanezt mondja most róla Nisbet Bain: «... Chalcocondyles elbeszélése, egyáltalában a legjobb mindazok között, melyeket bírunk...»² nézetem szerint teljes joggal.

Ezt a győzelmet az egész kereszténység diadalának tekintették s ennek köszönhető, hogy leírása több változatban fennmaradt jól értesült írótól. Hogy Chalkondyles ezek mellett mégis annyira kiválik, az pártatlanságának tudható be. Hunyadi és Kapisztrán egyformán maguknak követelték a győzelem dicsőségét s a szerint, a mint magyar vagy olasz forrásokat olvasunk, a favorizált hős nyomul előtérbe a másik rovására. Jelen esetben a kútfőket a következőképen csoportosíthatjuk:

1. Az első csoportba sorozzuk a Kapisztrán-pártiakat. Főforrásuk Tagliacozzonak, Kapisztrán egyik társának levele Jacobus de Marchiához.³ Az ő tudósításával összhangban állanak az olasz írók elbeszélései, főleg Aeneas Sylviusé.⁴ Ugyancsak Hunyadi-ellenesek és így Kapisztrán-pártiak Dlugoss és Beheim.⁵ Tagliacozzo levele kétségkívül hivatva lenne arra, hogy a legjelesebb forrásnak tekintsük, a mint tekintette Pray az «Anna-

¹ 416—24. l.

² «The siege of Belgrad by Mohammed II. July 1—23. 1453.» English historical Review VII. 235—52. l. 255. l. «... the account...» stb.

³ Kiadva Waddingnél «Annales minorum.» Roma, 1735. t. XII. 340—62. l. A másik szemtanú, Nicolaus de Fara levele (362—8. l.) lényeges pontjaiban megfelel az előbbinek, nem idézem külön.

⁴ A «Commentarii»-ban 27. l.; Historia Bohemica 116. i.; Opera geographica 248. l.

⁵ Dlugoss i. m. t. II. 186. l.; Beheim i. h. 444. l.

les»-eiben, de ha összevetjük Thuróczi, Chalkondyles, Dukas stb. elbeszéléseivel, rögtön észrevesszük tendenciájának, Kapisztrán dicsőítésének, a legképtelenebb fokig való keresztülvitelét, úgyannyra, hogy feltehető, hogy képes volt az eseményeket szántszándékkal megmásítani, csakhogy hősenek alakja annál inkább kiváljék. A főbb vonásokra nézve, a hol az egyéntől függetlenül tekinthetjük magát a tényt, hitelesnek tekinthetjük, de aztán tovább nem is mehetünk. Dlugoss és Beheim szintén elvakultak, főleg az utóbbi lesz nevetséges azon erőlködése folytán, hogy Hunyadi nevét lehetőleg elhallgassa.

2. Thuróczi¹ kétségkívül nagyon jó értesülések után dolgozott s bár munkája erősen Hunyadi-párti színezetű, határozottan közelebb áll felfogásában az igazsághoz, mint az előbbiek, mert neki viszont nem célja az, hogy Kapisztrán érdemeit lekicsinyelje. Bonfini² felfogása nem egyoldalú, mert ő használta Thuróczi munkáját is meg Aeneas Sylviusét is; kár, hogy nem több az önálló értesülés elbeszélésében, ő kétségkívül elfogulatlanul írhatott volna annyi idők múltán.

3. A görög írók közül Chalkondylesen kívül Dukas és Phrantzes³ emlékeznek meg az eseményről. Dukas tudja a főbb mozzanatokat, de mégis csak zavaros és vázlatos képe van az egészről. Nagyon feltűnő, hogy Kapisztránról nem tud semmit sem. Phrantzes érdekes például szolgál arra, hogy Moreában, a despoták udvarában, mennyire rosszul és hiányosan értesültek mindenről: szerinte a szultán Albánia ellen indul s annak nagy részét el is foglalja, mikor Hunyadi és Kapisztrán kiverik onnan.

4. A török források száma most megszaporodik. A már előbb említettekén kívül⁴ Turszun bég, Mohammed életirója is megírja az ostromot.⁵ A török történetírók általában igen elfogultak s Turszun bégre is érvényes ez az ítélet. Ha tekintélyét növeli is egykorúsága, összehasonlítva előadását a nyugati és általában az elfogulatlanabb írókéval, mosolyognunk kell azon

¹ 269—73. l.

² 512—8. l.

³ Dukas 337. l.; Phrantzes 385—6. l.

⁴ «Tevárikh» 26. l.; Nesri 64—66. l.; Szeád-eddin 153—9. l.

⁵ Thúrýnál 76—80. l.

a naiv erőlködésén, hogy a törökök vereségének még a látszatát is elkerülje. Idesorozom Kritobulost, kiról, mint mondtam, szintén feltehetjük, hogy tudatosan elhallgatta a Mohammed dicsőségét sértő dolgokat;¹ különben igen jól van értesülve.

Ennyiben ismertettem a legfontosabb forrásokat. A nem egykorúakat, vagy a rosszabbúl, hiányosan értesülteket fel sem említem. (Ranzanus² stb.). Ezek után nem marad egyéb hátra, minthogy Chalkondyles elbeszélésének hitelességét igazolva, a forrás kérdését is megkísértsük meghatározni.

Chalkondyles tud a roham minden nevezetes mozzanatáról. Megvan művében, hogyan zárja el Mohammed a víz felül is a várost (v. ö. Dukas 337. l.; Tagliacozzo 345. l.; Thúróczi 270. l.) s Hunyad és a keresztések csak az ellenséges hajóhad megsemmisítése után (Tagliacozzo 347—9. l.; Turszun 78. l.; Thúróczi 271. l.) juthatnak be a várba (Kritobulos 172—3. l.; Dukas i. h.; Turszun 78. l.; stb.). Miután az ostrom közben Karadsa bég elesik (Kristobulos 176. l.; Thúróczi 273. l.; Dlugoss i. m. t. II. 88. l.; stb.), a törökök általános rohamot kezdenek (Turszun 78. l.; Tagliacozzo 356—60. l.; stb. az összes írónál). A janicsárok könnyen benyomulnak, mert a védők előzetes megállapodás szerint beeresztik őket s mikor már fosztogatáshoz láttak, adott jelre mindenfelülről rájuk rohannak a keresztények, kiverik őket a várból, közben sokat elpusztítva közülök. (Csak Turszun tud arról [78. l.], hogy a magyarok lesben állottak s úgy rohanták meg az elbizakodott, zsákmányolni kezdő janicsárokat; a többi forrás is tud a törökök letöréséről s szetszóródásukról a városban, mint Dukas 338. l., Kritobulos 173—4. l.; stb., de a tervszerűséget a keresztények részéről csak Turszun erősíti meg. A többi kütfő: Hist. Boh. 117. l.; Thúróczi 271—2. l.; Tagliacozzo i. h. stb. csak annyit tudnak, hogy rendkívül heves harc után benyomultak a törökök a városba s a keresztények csak elkeseredett küzdelem árán tudták kiverni őket onnan). A keresztények most kirohannak,

¹ Mon. Hung. Hist. t. XXI. pars I. 170—6. l.

² P. Ranzani «Epitome rerum Hungaricarum». Schwandtner. I. 322—412. l.; 384. l.

elfoglalják az ágyúkat, melyekért hiába küzd Mohammed, nem tudja visszavenni többé őket. Itt telepszének le a keresztések. (Tagliacozzo [360—2. l.] egészen másképen adja elő a dolgot. Szerinte a keresztések Hunyadi tilalma ellenére mentek ki a városból és foglalták el az ágyúkat. Chalkondylesével egyezik Thuróczi [272. l.] és Kritobulos [175. l.] előadása; a források egy része ezt a momentumot a törökök részéről cselnek tekinti, mintha azok így akarták volna kicsalni a keresztéseket. V. ö. Aen. Sylv. Hist. Boh. 116. l.; Bonfinius 514. l.; Turszun 79. l.). Mikor ezen hőstett híre eljut a tulsó parton táborozó keresztésekhez, azokat nem lehet tartóztatni többé, hogy át ne keljenek a Dunán s a városbeliekkel együtt meg ne támadják a törököket. Erről a mozzanatról csak Chalkondyles tud.

A szultán maga is részt vesz a harcban s a keresztényeket az ágyúkig veri vissza, de itt megfordul a koczka, az üldözöttekből üldözők lesznek. Ez háromszor ismétlődik. Harcz közben a szultán megöl egy magyart, de ő is megsebesül a czombján. Tehetetlen dühében Hasszán janicsár agát fenyegeti büntetéssel, a miért a janicsárok nem vesznek részt a harcban. Az aga hősi halált hal, míg katonái, kik közül sok meg van sebesülve, nem akarnak harcolni. Már a táborig szorítják a keresztények az ellenséget, mikor megérkezik 6000 török lovas, kik a part őrizetére voltak rendelve s visszaverik őket ismét az ágyúkhöz. Ezzel este vége is a harcnak. (A szultán személyes harczáról tud Nesri 65—66. l.; Szeád-eddin 157. l.; megsebesüléséről Dukas 337. l.; Kritobulos 176. l.; a ki szerint a czombján dárdától találva sebesül meg; Thuróczzinál [272. l. nyíl éri a mellén; Aen. Sylv. «Commentarii» 27. l. szerint «sub mamma» kap sebet. Hasszán elestéről tudnak Nesri 65. l. és Szeád-eddin 158. l.; hogy a harcz egész estig tartott, azt megerősíti Thuróczi 272. l. A 6000 lovas váratlan megjelenéséről csak Chalkondyles tud.)

A szultán látva, hogy seregében sok a sebesült, ágyúi elvesztek, éjjel sietve visszavonul. Hunyadi nem engedi üldözni, mert egyrészt tudja, hogy a törökök kétségbeesetten fognak harcolni, másrészt, mert járvány van s maga is megsebesült. (Hogy a szultán éjjel menekül el, azt az összes nyugati írók

tudják. Kritob. szerint [176. l.] fosztogatva vonul vissza. Hunyadi megsebesülése határozottan török verzió, mert míg a nyugati írók nem tudnak róla, szerintük a fáradalmak török meg Hunyadit [l. Thuróczi 273. l.; Bonfinius 515. l.; Dlugoss i. m. II. k. 198. l.], addig Turszun azt írja [80. l.], hogy mikor az agg vezér a csatamezőn futkároz, nyíl találja s ebbe a sebébe hal bele.

Ebből az összehasonlításból kitűnik, hogy Chalkondyles nemcsak tud annyit az ostromról, mint bármelyik másik kútfő, hanem még pontosabban is van értesülve azoknál. Tud intim részleteket, mint pl. Hasszán tragédiája stb. Hogy ő maga nem volt jelen az eseménynél, azt egy tévedése bizonyítja: szerinte reggel ment rohamra a törög sereg, pedig kétségkívül este kezdődött a támadás,¹ a mellett némi zavar mutatkozik elbeszélésében az események egymásutánjának előadásánál, bizonyosságául annak, hogy nem autopsia után írt. Azonban okvetlenül szemtanútól értesült, erre vall a vár és környékének pontos leírása,² a török holttestekkel való elbánás a vízi harez után³ stb.

Értesülésében ismét határozottan a török elemek vannak túlsúlyban. Ilyenek azon értesülései, melyek szerint a magyar király is jelen volt az ostromnál,⁴ hogy Hunyadi lesbe csalta a janicsárokat,⁵ hogy Hasszán feláldozta magát janicsárjai helyett s végül, hogy a magyar vezér megsebesült. Ezzel azonban nem állítom azt is egyszersmind, hogy a törököktől értesült Chalkondyles, hanem talán a török táborban jelenlevő keresztényektől, talán honfitársaitól, mert az egész elbeszélése folyamán nem fedezünk fel olyan mozzanatot, mely a legkisebb részrehajlást mutatná a törökök iránt, a minek irónk mindenesetre ki lett volna téve, ha törököktől szerezte volna értesüléseit.

Ha ezek után tekintetbe vesszük azt, hogy szemtanúktól értesült, hogy elbeszélése nagyon részletes s a többi forrás által

¹ I. Tagliacozzo i. h.; Hunyadi levele Garai László nádorhoz. Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. k 208. l.

² 417. l.

³ 413. l.

⁴ V. ö. Turszun 77. l.

⁵ u. o.

igazolt, hogy nem részrehajló, nem tulajdonít a valószínűleg csekély számú keresztéseknek túl nagy szerepet, mint Tagliacozzo, a másik legfontosabb forrás, könnyen csatlakozunk mi is Bain fennebb ismertetett véleményéhez Chalkondyles előadásának értékére nézve.

*

Ha most végül összegeznünk kell mindazt, a mit értekezésünk folyamán kifejtettünk, kétségkívül el kell ismernünk, hogy csak az 1444-től kezdve lejátszódott eseményekre nézve elsőrangú forrás a «Historiæ». Mi az oka ennek? Ekkoriban jut írónk abba a korba, a mikor önállóan kutathat az események után s képes azokról egységes képet alkotni. Ettől az időtől fogva az egykorú források között nagyon előkelő helyet biztosít számára pontossága, lelkiismeretessége, jó értesültsége és részrehajlatlansága.

Csak akkor tudjuk méltányolni talentumát, ha művét összehasonlítjuk kora görög és nyugati történetírásával. Csak akkor tudjuk bámulni igazán intelligenciájának nagyságát, hogy olyan ügyesen kitudta válogatni azon idők világ-theatrumából a jövőt megtermékenyítő eseményeket. Erősen hiszem, hogy minél jobban tisztázódik a XV. század története, annál nagyobb lesz Chalkondyles művének jelentősége s az újabb magyar történetírás a török harezok több dicsőséges mozzanatánál inkább tekintetbe fogja venni az ő előadását, mint a sok korlátolt felfogású, többnyire jelentéktelen nyugati íróét.

MISKOLCZI GYULA.